

AZ 1892–93. ÉVI KOLERAJÁRVÁNY BUDAPESTEN

A kolera súlyos fertőző betegség, amely évezredek óta része az emberiség történetének. Mind a mai napig jelentős közegészségügyi problémát jelent nem csupán az úgynevezett harmadik világ országaiban, de Kelet-Európa több régiójában is. Különösen nagy pusztításra képes olyan közösségekben, ahol hiányoznak az alapvető higiéniai feltételek, vagy a rendkívül zsúfolt lakásviszonyok a jellemzők.

Amikor a kolera 1892 nyarán felütötte a fejét Magyarországon, már hosszú évtizedek óta ismert betegség volt. Először 1831-ben jelentkezett, s rögtön a legsúlyosabb járványt okozta, melyben több százezer ember betegedett meg, és 230 ezren váltak a kór halálos áldozatává. Ezután meglehetősen rendszerességgel tért vissza, néha nagyobb járványt okozott, néha csupán kisebb pusztítást vitt végbe. Még a 20. század elején is képes volt tömeges méretű megbetegedést okozni, jelezve, hogy az orvostudomány eredményei, illetve az általános modernizáció nem jelenti automatikusan a járványok kiiktatását a társadalomra váró megoldandó problémák sorából. Ugyan a modernizáció és polgárosodás mértékének összefüggése a járványok hatáskörével, kiterjedtségével nem teljesen egyértelmű, az semmiképpen sem tagadható, hogy a járványok elleni védekezés fontos tényezőként hatott a modernizáció folyamatában. E tanulmány célja az összefüggések megvilágítása, elsősorban a kolerajárvány okozta helyzet kezelése és a társadalomnak a helyzetre való reagálása szempontjából.

Az orvostudomány sokáig nem volt tisztában azzal, hogy milyen típusú kórokozóval áll szemben. Olyan nézetek is erősen tartották magukat, melyek kifejezetten tagadták, hogy a kolera fertőző betegség volna. Az 1849. évi járvány idején például a Baranya vármegye lakosságát tájékoztató, Uray János főorvos által aláírt röpirat szerint a kolera „semmi esetre ragadós”.¹ A véleménykülönbségek akkor sem tűntek el, amikor Robert Koch 1884-ben kimutatta a kolerával fertőzött vízmintákban az úgynevezett kómmabacilusok jelenlétét. Max von Pettenhofer, a müncheni közegészségügyi és járványtani tanszék professzora, a talaj összetételében vélte megtalálni a kórokozó terjesztésének legfontosabb tényezőjét, s elmélete Koch felfedezése után is népszerű maradt.²

A kolera elleni védekezés lényeges eleme volt a fertőtlenítés. Legegyszerűbb, s egyben legbiztosabb változata a ruhaneműk, a bútorok és az egyéb éghető tárgyak megsemmisítése volt. Mivel a módszer sokszor költségesnek bizonyult, legtöbbször kifőzték a megfertőződött tárgyat, amit pedig anyaga vagy mérete miatt nem tehettek főzőüstbe, azt fertőtlenítőszerekkel kenték be. Így tettek a lakóhelyiségek esetében is. A kolerával foglalkozó orvosok fertőtlenítőszerként leggyakrabban lúgot, rézgálicot, oltott meszet, karbolsavat, mésztejet ajánlottak. Létezett még

---

1 FRÁTER 1980. 25. Fráter Zsuzsa részletes statisztikai adatsorokat közöl az 1831. és 1873. évi járványok demográfiai hatásáról.

2 Máday 1983. 11. Máday az 1872-73. évi kolerajárvánnyal foglalkozik, kitér a kolera és az életminőség kapcsolatára.

egy változata a fertőtlenítésnek, melyet elsősorban az élelmiszereknél alkalmaztak: a kiszáritást. A kórokozók száraz környezetben ugyanis rövid időn belül elpusztulnak³.

A 19. század utolsó évtizedeiben az ipari fejlődéssel párhuzamosan a fertőtlenítést mindinkább gépek segítségével végezték. Az 1892-93. évi járvány idején már a mozdítható és szállítható tárgyakat a Budapesti Központi Fertőtlenítő Intézetben működő gőzfertőtlenítő készülékek sterilizálták. A leginkább költségkímélő megoldás a lakosság fertőtlenítésben való tevékeny részvétele lett volna, de mint látni fogjuk, részben a hatósági megelőző intézkedések és felhívások eredménytelensége, részben a társadalom felkészületlensége miatt a leghatásosabb védekezés a fertőzött tárgyak összegyűjtése és dezinficiálása maradt.

Kolerajárványok Európában és Magyarországon

Ázsiából először 1830-ban került Európába a járvány; a Kaszpi-tenger vidékéről Moszkva irányába terjedt. 1830-ban Moszkva, a következő évben szinte egész Oroszország, majd Svédország vált fertőzötté. 1831 közepére már német területeken és a Habsburg-birodalomban is megjelent, végül Anglia is kolera sújtotta területté vált. A brit szigetekről 1832-ben került át a betegség az Egyesült Államokba, jókora pusztítást okozva New York és Philadelphia szegényebb negyedeiben.⁴

Magyarországon 1831 óta 11 járvány pusztított, ebből hat nagyobb méretű, öt pedig kevesebb emberi veszteséget okozó, úgynevezett „kis kolerajárvány” volt. A legnagyobb pusztítást okozó 1831-es járványt követően 1854-55-ben tört ki hasonló méretű járvány, mely szinte az ország egész területét érintette, s kevés kivételtől eltekintve minden vármegyében tömeges méretű megbetegedést okozott. Több mint 190 ezer ember fertőződött meg, 77 ezren váltak a kolera áldozatává (40,9 százalékos halálozási arány). A legtöbb megbetegedés és halálozás Somogy és Zala vármegyék területén történt (15, illetve 19 ezer beteg), de frekvenciát régió volt Pest-Pilis-Solt (16 ezer), Szepes (8 ezer), Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Veszprém megyék területe is.⁵

Az 1866-os járvány során 1637 helységet érintett a kolera, 116 ezer lakos betegedett meg és 52 ezren veszítették életüket. 1872-ben érte el Magyarországot a következő s egyben utolsó nagyméretű járvány. Általában az országnak azon régióiban okozott pusztítást, ahol a korábbiak enyhe lefolyásúak voltak. Az ország nyugati fele alig veszített népességéből, a keleti részeken és Erdélyben viszont súlyos következményekkel járt terjedése. A hivatalos kimutatások szerint 351 ezren betegedtek meg, közülük 189 ezren haltak meg.

A kolera elleni védekezés és megelőzés, valamint a gyógyítás hatásos módzatainak kidolgozására a 19. század második felétől került sor. A közegészségügyi helyzet hosszú évtizedekig szinte reménytelenné tette a járvánnyal folytatott küzdelmet, melynek során azonban olyan intézkedések születtek, amelyek alapját jelenthették a későbbi eredményes medicinának. Az 1854-55. évi járvány ideje alatt például a megyéket orvosi kerületekre osztották, a járványtól jobban érintett területekre orvosokat irányítottak, a védekezéssel kapcsolatos kiadásokat

3 FODOR 1892. 216.

4 A Belügyminisztérium anyagában megmaradt, a miniszter számára készített tájékoztató ad részletes járványtörténeti elemzést MOL, 1892-IV-11/a., 2165. Ezen kívül Mádai 1983. 7-8.

5 Mádai megkérdőjelezi J. Fráter adatait, mert az általa feldolgozott MOL anyag csak 7.8 millió fős népességre terjedt ki, Weszelovszky Károly viszont az osztrák statisztikai szolgálat és a magyarországi Helytartótanács meglévő teljes anyagát még megtalálta. Az ő adatát veszi át a Magyarország Története 1848-1890 c. szintézis.

pedig mind az öt magyarországi kerületben az országos alapból fizették Megengedték, hogy orvostanhallgatók is részt vegyenek a betegek kezelésében, s az 1831. és 1838. évi rendelkezések értelmében a nem magyar nyelvű területeken az orvosok 50 százalékos pótlékot kaptak. A megyék vezetőit arra kötelezték, hogy hattagú bizottmányt alakítsanak, melynek feladata a felsőbb közegészségügyi intézkedések végrehajtása, a lakosság tájékoztatása, a gyógyultak és elhaltak adatainak összegyűjtése volt.

A hatósági intézkedések eredményessége természetesen függött a közegészségügy szakembergárdájának létszámától és a felkészültségétől. Ezért volt lényeges, hogy 1874-ben Budapesten (Európában másodikként) közegészségügyi tanszéket állítottak fel, élére Pettenhofer tanítványa, Fodor József került. Szintén nem elhanyagolható, hogy még 1871-ben Pesten és Budán kötelezővé vált a fertőző betegségek bejelentése, s ez annál inkább említést érdemlő, mert e kötelezettségnek az érvényét csak a 20. század harmincas éveiben tudták eredményesen kiterjeszteni az egész országra.⁶

A kolera 1892. évi elterjedése

A kór 1892 márciusában indult útnak Indiából, s néhány hét alatt Perzsiába jutott. Júniusban már Bakuban ütötte fel a fejét, a városban ekkor hatalmas pánik tört ki, 50 ezer helybéli menekült el, jó néhányan magukkal hurcolva a kórokozót, amely még ebben a hónapban Oroszország Volga-menti vidékein is megjelent. Júliusban Kijev vált fertőzötté, ekkor már legalább 300 ezer megbetegedést észleltek szerte Oroszországban, s ötven százalékuk nem élte túl a kolerabacillus támadását. Augusztus közepén Hamburgban is járvány tört ki, szeptember első felében már naponta több száz megbetegedést regisztráltak a városban. A hónap végére több francia kikötőváros is megfertőződött, német területen pedig már nemcsak tengerparti városokban, de Berlinben és a Rajna völgyének nagyvárosaiban is felütötte fejét a járvány. Ezekre a városokra mind jellemző volt a járvány gyors és heves lefolyása, valamint az a tényező, hogy a kolera néhány héten belül újra megjelent, de már nem okozott akkora pusztítást.⁷ A megbetegedettek száma mindenhol meghaladta a 2-3 ezres határt, sok helyütt a halálozások száma is elérte ezt az értéket. 1892 szeptemberének közepére Ausztriában is regisztráltak kolerás eseteket, majd Galiciában robbant ki heves járvány.

A kolera Magyarországon

Magyarországon 1892 júniusában Máramarosban regisztrálták az első megbetegedést, nemsokára a szomszédos vármegyékből is egyre több kolerával kapcsolatos bejelentés érkezett a Belügyminisztériumba. A kór járványos méretet csupán nyár végére öltött, hogy aztán szeptember-október fordulóján érje el tetőpontját, majd lassú apadás után a következő év nyarán újra megjelenjen s az 1892-es évhez képest nagyobb pusztítást vigyen véghez. A járvány másfél éves időszaka alatt nagyjából tízezren fertőződtek meg, s körülbelül ötezerre tehető a halálozások száma.⁸ A fertőzöttség mértékét tekintve a Dunántúl nyugati része szinte teljesen

6 MÁDAI 1983. 11.

7 A járvány európai terjedéséről a korabeli napilapok értesülései, illetve a belügyminiszterhez érkezett jelentések alapján alkothatunk képet. *Magyar Állam* 1892. május-október MOL. K 150 BM Általános. 1892-IV-11/a, 2165.

8 A járvány hazai terjedése szintén a napilapok segítségével rajzolható meg.

koleramentes maradt. Az ország legsűrűbben fertőzött régiója a Felső-Tiszavidék, a Szamosmente és a Maros felső folyásának vidéke volt, illetve azok a kisebb települések, amelyek a Tisza partján helyezkedtek el, egészen a folyó Dunába ömléséig. Ezeken a területeken 1893-ban a tízezer lakosra jutó megbetegedések száma 70-80 körül mozgott, míg az ország más, kolerával fertőzött részein alig közelítette meg a harmincat.

Az első óvintézkedések

Gróf Szapáry Gyula miniszterelnök július 1-én köriratot intézett valamennyi magyarországi törvényhatóságához elrendelve, hogy a járványra való felkészülés jegyében minden községben egészségügyi felügyelő bizottságot hozzanak létre, amely a kórorvosokkal együtt az érvényben levő, vagy a járvány folyamán kiadandó rendeletek végrehajtását fogja ellenőrizni. A belügyminiszteri tárcát is vezető Szapáry a köriratban utasította a törvényhatóságokat, hogy mindent tegyenek meg a levegő és a talaj tisztán tartása, a lakóházak kellő szellőztetése, a közhelyiségek fertőtlenítése, a szükséges mennyiségű jég és gyógyszer beszerzésére, valamint a kórhelyiségek kijelölése érdekében.⁹ E rendelettel kezdődött meg a felkészülés a járvány elleni védekezésre.

A Fő- és Székváros Tisztifőorvosi Hivatala, illetve ennek javaslatára a törvényhatósági bizottság már július első napjaiban megkezdte a megelőzésre vonatkozó utasítások kiadását. Az egész országot érintő kormány-, illetve miniszteri szintű rendelkezések meghozatalára augusztus végétől került sor. A kormány elrendelte a fertőzött kikötőkből Fiumébe érkezett hajók hétnapos vesztégar alá vételét, megtiltotta az ezen kikötőkből útnak indított ruhanemű és élelmiszer, valamint egyéb állati eredetű termékeknek az országba való behozatalát, beszüntette a közvetlen vasúti forgalmat Zimonymánál, Brassónál, Csácánál és Orlónál, a más irányból érkező utazókat pedig orvosi vizsgálaton való részvételre kötelezte.¹⁰ Fontos megemlíteni, hogy a Monarchia két kormánya nem hangolta össze működését, s ez miniszteri üzenetváltásokhoz is vezetett. A magyar fél többször nehezményezte, hogy a belső államhatárnál az osztrák hatóságok ugyanolyan szigorú és rendkívül időigényes vizsgálatnak vetették alá a magyar árukat, mint a közös határon túlról érkező szállítmányokat, holott a vizsgálat magyar területen már megtörtént. Az osztrák kormány pedig azért reklamált, mert a magyar szervek nem engedélyezték a Lajtán túlról érkező áruk kiléptetését. A két fél közötti ellentét azért is számít érdekesnek, mert az epidémia ellen hozott intézkedések terén összhang volt tapasztalható (bár elképzelhető, hogy ez a fajta összhang inkább annak volt köszönhető, hogy mindkét kormány a Németországban meghozott döntéseket vette alapul saját határozatainak meghozatalakor).¹¹

Budapest népesedési viszonyai

Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk, a kolerajárvány milyen hatást gyakorolt az urbanizációs

---

Magyar Hírlap 1892. június-október

Magyar Állam 1892. június-október

9 MOL, K 150 BM Általános, 1892-IV-11/a, 2165.

10 MOL, K 150 BM Általános, 1892-IV-11/a, 2165.

11 A Belügyminisztérium anyagában megtalálhatók a németországi rendeletek másolatai, és a rendeletekre hivatkozó miniszteri tanácsok által készített javaslatok MOL, K 150 BM Általános, 1892-IV-11/a, 2166.

fejlődésre, illetve volt-e egyáltalán valamiféle hatása a modernizációra, a kolera budapesti megjelenését kell szemügyre vennünk, hiszen az országban egyedül a főváros volt az a hely, ahol az infrastrukturális viszonyok világviszonylatban való összehasonlításakor megállták a helyüket. Olyan környezetről van tehát szó, amely lehetővé teszi a járványok és a modernizáció közötti összefüggés, valamint a társadalom reagálásának bemutatását.

A vizsgálatot először Budapest 1892-es demográfiai és lakáshelyzetének bemutatásával kell kezdenünk. Az 1873. évi egyesítéssel rendkívül látványos fejlődés vette kezdetét, s e fejlődésnek egyik fontos jellemzője a lakosság nagymértékű növekedése volt. 1870-ben a pesti és budai oldalon nagyjából 270 ezren éltek; tíz évvel később ez a szám 400 ezerre emelkedett. 1891-ben Budapesten már több mint félmillió ember lakott, a főváros lakossága az ország népességének 2,8 százalékát alkotta, az ország nyolc legnagyobb városának együttes lélekszáma pedig Budapestének mindössze 89 százaléka volt.¹² Európai összehasonlításban Budapest a legnépesebb városok rangsorában a tizedik helyet foglalta el. A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy a főváros természetes szaporodása a tényleges növekedésnek csak töredékét tette ki. Az állandó gyarapodás oka a századfordulói egyre fokozódó betelepülés volt. A szerencsét próbáló felvidéki, erdélyi, ritkábban dunántúli parasztcsaládok, vagy egyedülálló napszámosok számára bár a fővárosba költözés a megszokott környezetükből való kiszakadást jelentette, mégis az állandó munkalehetőség ígéretét rejtette magában. A népességszám növekedése nem érvényesült azonos mértékben a város egyes kerületeiben. Mind a lakosság számát, mind a növekedés ütemét tekintve a pesti kerületek, főleg a VI., VII. és VIII. kerület állt az élen. A József-, Erzsébet-, Terézvárosban egyaránt 90 ezren laktak az 1890-es évek elején. Budán összesen 91 ezer személy élt, Pesten valamivel több mint 400 ezren laktak.¹³ A legsűrűbben lakott városrészt a már említett VI., VII., és VIII. kerület alkotta. Itt élt Budapest lakosságának fele, s a betelepülők is ide érkeztek a legnagyobb számban. Bizonyítja ezt a Józsefvárosban lezajlott népességgyarapodás is. 1870 és 1891 között az itt lakók száma több mint a kétszeresére nőtt.¹⁴ E kerületekben egyébként a gyermekek és fiatal felnőttek aránya jóval nagyobb volt, az idősebbeké pedig alacsonyabb, mint a Bel- és Lipótvárosban (37 százalék).¹⁵

Budapesten 1891-ben 94 359 lakást számoltak össze, ezek közül ötezer volt pincelakás (az összes öt százaléka), ahol 25 ezer ember élt. A 94 ezer lakásban összesen 189 ezer szoba volt, egy szobára átlagosan 2,84 budapesti lakos jutott, de kerületenként a városfejlődés során kialakult eltérések megmaradtak. A belvárosban 1,77, a külső kerületekben 3,4 ember lakott átlagban egy lakásban. A századvég statisztikusai azt a lakást számították túl népesnek, amelyben egy szobára négy vagy több ember, egy személyre pedig legfeljebb 10 köbméter levegő jutott. 1891-ben 7178 ilyen lakást találtak, s ezekben több mint 64 ezer ember élt.¹⁶

Megelőző intézkedések

A kolera megjelenéséről szóló első hírek hatására a főváros vezetése megkezdte a járványra

12 Budapest Története IV. 1975. 377.

13 Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1894. 29. Az évkönyv részletes kimutatásokat közöl Budapest demográfiai és lakásvizonyairól 1870 és 1891 között is.

14 Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1894. 32.

15 Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1894. 42.

16 THIRRING 1924. 125-129. Részletesen foglalkozik a laksűrűség problémájával kerületenként.

való felkészülést. A kerületi előljárásságoknak július elejétől fokozottan kellett az utcák és az udvarok tisztántartásáról, a szerves hulladékok elszállításáról gondoskodniuk, azokat a kutakat pedig, amelyeknél átszivárgást állapított meg a Mérnöki Hivatal, kötelesek voltak azonnal lezárni. Szintén a kerületi előljárásságok feladata lett a nyilvános helyek, közintézmények fertőtlenítése és folyamatos tisztán tartására vonatkozó rendszabályok foganatosítása.¹⁷ Házak, lakások s főleg a zsúfolt pincelakások vizsgálatát is elrendelte a tisztiorvosi hivatal abból a célból, „hogy a lakásviszonyok egészségellenes hátrányai gyökeresen és gyorsan elháríttassanak”. Július elején látott napvilágot az a rendelkezés, amely a fővárosi vásárigazgatóságnak, a kerületi orvosoknak és vásárfelügyelőknek írta elő az élelmiszerek és italok, de legfőképpen a Budapestre behozott gyümölcsfélék fokozottabb ellenőrzését. 1892. július 4-én az Oroszországból érkező egyre aggasztóbb hírek hatására Kamermayer polgármester összehívta a fővárosi közegészségügyi bizottságot, hogy az eddig hozott és még szükséges intézkedésekről értekezzenek.¹⁸ Ezen az ülésen hoztak határozatot a már tervbe vett központi fertőtlenítő intézet mielőbbi létesítéséről, s a járvány kiterjedése esetére új kolera-barakkok felállításáról, meghozzá a heveny fertőző betegek épülőben levő új kórháza mellett (Szent László kórház). A bizottság felkérte Gerlóczy Károly első alpolgármestert, hogy gondoskodjon egy, a Tiszti Főorvosi Hivatal által elkészítendő, a koleráról és az óvintézkedésekről szóló füzet terjesztéséről a lakosság körében. A hirdetmény még július első felében minden fővárosi lakóházba eljutott.¹⁹

A kolera terjedésével párhuzamosan a Budapestet, s így az országot érintő megelőző intézkedések meghozatala is tovább folyt. A szállodatulajdonosok és fürdőigazgatóságok számára kötelezővé tették, hogy az Oroszországból érkezett vendégeket a kerületi előljárásságoknál jelentsék be, a kerületi orvosok számára pedig azt, hogy a bejelentések alapján e vendégeket vizsgálják meg, poggyászukat fertőtlenítsék. Amikor a járvány Német-, és Franciaországban is nagyobb méreteket öltött, ezt az óvintézkedést a Nyugat-Európából érkezőkre is kiterjesztették. 1892. július 23-án Gerlóczy alpolgármester elrendelte, hogy a kerületi előljárásságok mellé egészségügyi ellenőrző bizottságokat alakítsanak, amelyek az 1876. évi közegészségügy rendezéséről szóló törvény 151. és 164. paragrafusai értelmében járványbizottságként működnek, ha szükségessé válik. Az ellenőrző bizottságnak legalább hét tagú testületnek kellett lennie, tagjai sorában a kerület előljárója, a kerületi orvos, a halottkém és az állatorvos is helyet kapott. A bizottság minden tagja a kerület egy-egy részéért felelt, a közegészségügyi és köztisztasági rendszabályok foganatosítását voltak hivatottak ellenőrizni.

Augusztusban a megelőző intézkedések meghozatala, a járványra való felkészülés tovább folytatódott. A pesti oldalon készenlétbe helyezték a még 1886-ban a betegek elhelyezése céljából létesített kolera-barakkokat, Budán pedig a Mészáros utcai barakkot alakították át harmincágyas szükségkórházzá. A betegszállítás hatásos rendezését is szerették volna elérni, ezért a főváros vezetése megállapodott a Budapesti Önkéntes Mentőegylettel, hogy a Váci út és a Lehel utca találkozásánál központi betegszállító telepet hoznak létre. A hónap közepén az alpolgármester elrendelte, hogy a fertőtlenítő intézettel kapcsolatos előkészületeket mihamarabb kezdjék meg, a kerületi előljárásságok pedig gondoskodjanak népkonyhák felállításáról. Budapest polgármestere augusztus elején feliratban kérte a belügyminisztert, hogy rendeleti úton tiltsa meg a fővárossal

17 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 6.

18 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 9.

19 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 19.

szomszédos községeknek esetleges kolerabetegeik Budapestre szállítását.²⁰

Az intézkedések meghozatalakor a főváros vezetését a kolera gyors leküzdésének igénye vezette. Ebből kifolyólag több olyan döntés született, amely a sokszor hangoztatott szándéktól eltérően éppen nem a lakosság helyzetének könnyítését szolgálta. A törvényhatósági bizottság július végén utasította a kerületi orvosokat, hogy közegészségügyi szempontból vizsgálják meg a körzetükben levő szükséglakásokat, majd tegyenek jelentést a Tiszti Főorvosi Hivatalnak. A jelentések beérkezése után a tiszti főorvos javaslata alapján az I., VI., VIII. és IX. kerületi előljáráóságokat arra utasították, hogy az összes szükséglakásban lakónak mondjanak fel, mert kell a hely az esetleges járványos helyzet megoldásához. A források alapján ezeknek a lakóknak a további sorsáról nem sikerült képet kapni. A kényszer-kiköltöztetés azonban bizonyára a szükséglakásokban élők ellenállásába ütközött még akkor is, ha a kerületi előljáráóságok képesek voltak átmeneti szállásról gondoskodni.²¹

A megelőzés fontossága minden más szempontot háttérbe szorított. Nem állíthatjuk, hogy akár kormányzati, akár törvényhatósági szinten nem vették elég komolyan a járvány kitörésének lehetőségét. A meghozott intézkedések nagy száma bizonyítja ennek ellenkezőjét. A főváros vezetése megpróbált minden olyan lehetőséget kizárni, mely a kolera terjedését elősegíthette. Így például a polgármester elrendelte, hogy a közegészségügyi intézkedések eredményessége érdekében az ügyek „lehetőség szerint szóbelileg vagy telefon útján nyerjenek elintézését”. Az alpolgármester figyelme pedig még a kolera papír útján való terjedésére is kiterjedt. Utasította az előljáráóságokat, hogy a kerületekben levő közhivatalokat kellő mennyiségű, három százalékos karbololdattal és körömkefével lássák el, hogy az alkalmazottak megóvják magukat a fertőzés veszélyétől.

Hamburgból szeptember 4-én több vagonnyi nyersbőrszállítmány érkezett. A szállítmány fertőtlenítésére még ezen a napon sor került, majd a tiszti főorvos javaslatára a bőröket nemsokára elégették. Ez az eset azért került említésre, mert a járvány idején a lakosság körében az a szóbeszéd járta, hogy a kolerát ezekkel a bőrökkel hurcolták be Budapestre. A hatósági intézkedések azonban eredményesnek bizonyultak, hiszen sem a bőrt kirakodó, sem az elégetésnél résztvevő munkások nem fertőzöttek meg.

A járvány közeledésének hírére a főváros vezetése megtette az utolsó előkészületeket. Szeptember elején a fővárosi tanács szerződést kötött az egyik budapesti temetkezési vállalkozóval, hogy „járvány esetén a tömeges halálozások alkalmára a hullák elszállítása tekintetében zavarok be ne álljanak”.²²

A tiszti-orvosi hivatal az V., VI., VII., és IX. kerületben négy külön koleraorvost alkalmazott, akik utasításokat közvetlenül a tiszti főorvostól kaptak, kerületükben lakásaikat nappal vörös zászló, éjjel piros lámpa jelezte. A belügyminiszter néhány nappal később elrendelte, hogy mindazoknak az iskoláskorú gyermekeknek tilos tanintézetük látogatása, akik olyan házban laknak, ahol kolera-megbetegedés fordult elő. Mielőtt a kór szeptember második felében elérte volna Budapestet, utolsó óvintézkedésként az alpolgármester éjjel-nappali ügyelet tartására utasította a kerületi előljáráóságokat, s elrendelte a fertőtlenítő intézet működésének megkezdését.²³ Áttekintve a járvány kitörése előtti két hónap során hozott döntéseket ismételt

20 MOL, K 150 BM Általános, 1892-IV-II/a, 2166.

21 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 218.

22 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 216.

23 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 211.

megállapíthatjuk, hogy az egészségügyi apparátus és a döntéshozó szervek nem vették félvállról a közeledő járvány veszélyét. Az azonban, hogy mindez az előkészület mennyire volt eredményes, csak a kolerajárvány folyamán derülhetett ki.

A kolera Budapesten

A kolera szeptember 26-án jelentkezett a fővárosban. Ezen a napon egy megbetegedést regisztráltak, a hónap hátralevő részében viszonylag kevesen — tizenketten — fertőződtek meg. Októbertől öltött a járvány nagyobb méretet. A napi megbetegedések száma gyorsan meghaladta a húsz fős határt. Az epidémia október 6-án tetőzött, ekkor negyvenöten kerültek kórházba kolerára utaló tünetekkel. A napi megbetegedések számának csökkenése lassú folyamat volt, több tucat újabb beteg ugyanis a hónap minden napjára jutott. Októberben fertőződtek meg a legtöbben (664 személy), a betegeknek több mint a fele (372 személy) életét veszítette. A november már egyértelműen a kolera visszahúzódásának jegyében telt, csupán 187 személy fertőződött meg. A halálzási arány azonban magas maradt, 110 ember nem élte túl a kolera támadását. Decemberben huszonhatan, 1893 januárjában harmincheten, februárban kilencen betegedtek meg. Összesen 935 személy fertőződött meg a járvány során 1892 szeptembere és 1893 márciusa között, közülük 505 halt meg a kolera következtében.²⁴

Kerületenként vizsgálva lényeges eltérést figyelhetünk meg a jobb és bal parti városrészek között. A három budai kerületben csupán 42 személy betegedett meg, a halálos áldozatok száma tizenhét volt. A pesti oldalon a VII. kerületben volt a legtöbb megbetegedés (187), de a VI. és VIII. kerületben is hasonló számú fertőzöttet szállítottak kórházba (179, illetve 162). A Ferencvárosban, a Lipótvárosban és Kőbányán már kevesebben fertőződtek meg, de a megbetegedések száma külön-külön így is meghaladta a jobbraton regisztrált összes eset számát.

Az egyes utcák vizsgálatakor a kerületeknél tapasztalt arányok enyhén megváltoznak. Ebben a rangsorban az V. kerületi Külső- Váci út áll az élen, ahol három nagyobb bérházban több mint harminc megbetegedés fordult elő. Erősen járvány sújtotta hely volt még a IX. kerületi Mester utca, Remete utca, a VII. kerületi Verseny utca, Bern utca, Nefelejcs utca, Csömöri út. Ezekben a helyszíneken legalább tucatnyian betegedtek meg.²⁵

A járványos megbetegedések és az életkörülmények minősége közötti összefüggés tekintetében az 1892. évi kolera-epidémia nem jelentett kivételt a század többi járványához képest. Budapest olyan területeit érintette leginkább, ahol a főváros népességének fele élt, s ahol a lakásvizonyok is a legtöbb kívánnivalót hagyták maguk után. A három legtöbb megbetegedést felmutató kerületben élt a legtöbb ember, itt volt a pincelakások száma a legnagyobb, az egy főre eső lakrész mértéke pedig a legkisebb. E három városrészben kellett a legtöbb lakosnak ötnél több társával megosztania szobáját, s itt élt a legtöbb hajléktalan is.

Az összes megbetegedett foglalkozási megoszlását vizsgálva az életminőség és a kolera közötti összefüggés újabb megerősítést nyer. A 935 kolerabeteg között egyetlen személy, egy zenei konzervatóriumi hallgató rendelkezhetett volna felsőfokú iskolázottsággal, ő azonban nem élte túl a fertőzés következményeit.²⁶ Az értelmiségiek mentesek maradtak a kolera

---

24 ÖTVÖS 1894. 29.

25 ÖTVÖS 1894. 32.

26 ÖTVÖS 1894. 32. A munkában részletes kimutatást közöl a foglalkozás szerinti megoszlásról.

ártalmaitól s ez mondható el a társadalom mindazon rétegének képviselőjéről, aki a középpolgári életszínvonalon, vagy afelett élt. A megbetegedettek vagy munkások – asztalosok, bádgosok, cipészek, cserepesek, kocsisok, kovácsok –, vagy kispolgárok voltak. A kolera foglalkozási ágak szempontjából széles körben pusztított. Két foglalkozási csoportnál az érintettség kiugróan magas értéket mutatott. Minden harmadik kolerabeteg napszámosként kereste a kenyerét, s az összes megfertőződött napszámosnak csak 35 százaléka élte túl a kolera támadását.²⁷ Az ő példájuk jól érzékeltetheti az életkörülmények és az egészségi állapot, valamint a járvány közötti kapcsolatot. Az egészségre ártalmas munkakörülmények, a megoldatlan lakásviszonyok, az ágyrajárás, az alultápláltság, és az egyedüli kiútként szolgáló alkohol már a századforduló publicisztikájában, mint e réteg állandó jellemzői jelentek meg. A napszámosokon kívül még egy foglalkozási ágból került ki több tucat beteg: 53 cseléd fertőződött meg. Bár az ő esetükben hasonló összefüggéseket nehezebb találni, bizonyára az életkörülmények náluk is közrejátszhattak abban, hogy a kolera más munkát végzőkhöz képest jobban érintette őket.²⁸

A járvány demográfiai hatását vizsgálva a megbetegedettek életkor szerint megoszlását kell még görcsö alá vennünk. Az 1872-73. évi epidémiával foglalkozó korabeli feldolgozások közül akad, amely megállapítja, hogy a kolera kevésbé pusztított a gyermekek és fiatal felnőttek között, mint a húsz éven felüliek esetében.²⁹ Ez a megállapítás az 1892. évi járványra vonatkoztatva mindenképpen igazolható. A gyermekkorú betegek (0-12 éves korig) az összes megfertőződött 8,8 százalékát tették ki, de az idősek aránya is alacsony maradt az ő esetükben ez az érték 12 százalék volt. A húsz és ötven közötti betegek adták az összes beteg 67 százalékát.³⁰

A kolerajárvány demográfiai hatásának bemutatása során eddig is több tényező szolgált a kolera és az életminőség közti összefüggés bizonyítékául. Ezt a lakóhely komfortjának mértéke is befolyásolta. Számunkra a közművesítés helyzete a legfontosabb, hiszen a 19. század vége felé egyre kevesebben akadtak, akik tagadták az ivóvíz szerepét egy úgynevezett expozív kolerajárvány kialakulásában. Lássuk, volt-e hatása 1892-ben a vezetékes vízzel való ellátottságnak a járvány terjedésében, esetleg az ellene való védekezésben.

A kolera és az ivóvíz közötti kapcsolat

A kolerajárvány elmúltával a főváros vezetése végérvényesen tisztázni akarta, milyen tényezők játszhattak közre a kór terjedésében. Gerlóczy Károly alpolgármester vezetésével széleskörű statisztikai felmérés kezdődött, s a vizsgálatokba a Bakteriológiai Intézet munkatársai is bekapcsolódtak. Első lépésként a talaj szennyezettségét vizsgálták meg azokon a területeken, ahol a kolera nagyobb pusztítást okozott. A talaj szennyezettségét a talajvíz minőségéből akarták kikövetkeztetni, ez utóbbit pedig az adott helyszínen található kútvíz kémiai elemzésének segítségével. Megállapították, hogy az ezekből a közutakból nyert víz szennyezettsége már-már elérte az egészségre ártalmas mértéket. A vizsgálat azonban azt is kiderítette, hogy azok a személyek, akik bizonyíthatóan csak a kutak vizét használták, mindannyian mentesek maradtak a fertőzéstől. Ennek alapján a szakembergárda arra a következtetésre jutott, hogy a talaj

27 ÖTVÖS 1894. 33.

28 ÖTVÖS 1894. 34.

29 KÖRÖSY 1876. 23-25 valamint MÁDAI 1983. 13.

30 A Budapesti Tiszti Főorvos jelentése, 1893. 34.

szennyezettsége és a kolera között nincs összefüggés.³¹

Ezután a Duna vízállásának és a megbetegedések statisztikai adatainak összevetését végezték el. Az első kolerás eset regisztrálásától, szeptember 26-tól október 11-ig, a Duna vízszintje folyamatosan csökkent, ezután emelkedni kezdett, s ez egészen az év végéig tartott. Január és március között a vízállás emelkedő-csökkenő tendenciája hetente változott, s érdekes módon az erre az időszakra vonatkozó vizsgálat ki tudott mutatni valamiféle szabályszerűséget: amikor a vízszint emelkedett, a megbetegedésekben is növekedés volt tapasztalható, a folyó apadásakor pedig a naponta megfertőzöttek száma is csökkent.

Még érdekesebb azonban, hogy a vizsgálatot végzők ebből azt a konzekvenciát vonták le, hogy a talajvíz és a kolera között nincs összefüggés. Ők ugyanis abból a feltevésből indultak ki, hogy ha valamilyen kapcsolat létezik a járvány és a talajvíz között, az csakis a víz emelkedése és a kolera csökkenése tekintetében állhat fenn.³²

A páratartalom és a kolera közötti kapcsolat vizsgálata a megelőző felmérésekhez hasonlóan negatív eredménnyel zárult. A járvány tetőzésének idején a levegő nedvességtartalma csökkenő tendenciát mutatott, de akadt néhány olyan hét, amikor a megbetegedések száma nőtt, s a páratartalom magas értéket ért el. Utoljára a csapadék mennyisége és a járvány közötti összefüggés kérdésére próbáltak választ találni. A kutatás most sem vezetett másféle eredményre. A kolera esős napokon ugyanúgy szedte áldozatait, mint száraz időben, s csapadékosabb időszakokban legalább annyira ki tudtak mutatni csökkenést a járványban, mint amikor egy felhő sem volt az égen. A vizsgálatok összegzéseképpen álljon itt egy részlet az alpolgármester által készített jelentésből: „Ezekből ennél fogva az tűnik ki, hogy a kolerát a Dunavíz s így közvetve a talajvíz állásával sebből származólag a talaj nedvességévei, továbbá a levegő hőmérsékletévei és nedvességévei, a légköri csapadék mennyiségével oki összefüggésbe hozni nem lehet. Helyi és időbeli befolyásokból tehát a kolera származását és terjedését nem vagyunk képesek magyarázni, ennél fogva a kolera terjedésének okát másban kell keresni”.³³ Az idézet utolsó mondata jelzi, miért volt szükség a fenti vizsgálatok ismertetésére. A felmérést végzők ugyanis a sok negatív eredmény hatására, mintegy kizárásos alapon jutottak arra a következtetésre, hogy a kolera budapesti elterjedésében a legfőbb szerepet az ivóvíz játszotta. Figyelmüket ezért teljes egészében az ivóvízre irányították. Még a járvány kitörése idején a Központi Járványbizottság határozata értelmében a kerületi elöljáróságoknak részletes jelentést kellett készíteniük minden kolerabetegről, arról a házról és lakásról, amelyben a megfertőződött személy élt. A kimutatás azt is tartalmazta, hogy a beteg milyen vizet fogyasztott, mielőtt a kolera tünetei jelentkeztek volna rajta. A 935 eset közül 848 esettel kapcsolatban tudták „kétséget kizáróan megállapítani”³⁴, hogy a beteg mit ihatott. 475 személy lakásán tartózkodott, közülük 267-en mesterségesen szűrt, 175-en szüretlen, huszonhatan nyers Duna-vizet, heten kútvizet fogyasztottak. 373 ember munkahelyén volt a betegség jelentkezése előtt, közülük 181-en ittak szüretlen 139-en mesterségesen szűrt, az ötvenketten Dunavizet. Összesen tehát 336 lakos fogyasztott szüretlen vizet, 406-an mesterségesen szűrt vizet adó csapokat használtak, 78-an pedig a folyóból mert nyers vízzel oltották szomjukat.³⁵ A vizsgálat a következőkben azt is kiderítette, hogy azokon a

31 A Budapesti Tisztí Főorvos jelentése, 1893. 34.

32 A Budapesti Tisztí Főorvos jelentése, 1893. 45.

33 A Budapesti Tisztí Főorvos jelentése, 1893. 46.

34 A Budapesti Tisztí Főorvos jelentése, 1893. 55.

35 A Budapesti Tisztí Főorvos jelentése, 1893. 55.

területeken, ahol októberig a lakosságot szüretlen vízzel látták el, majd az ilyenfajta vizet adó csapokat leszerelték, a megbetegedések mértéke jelentősen csökkent. Az István és Stefánia út, a Csömöri út, Aréna út, Verseny. Bern, Százház, Murányi, Cserhát, Nefelejcs, Alpár utca, valamint a Külső-Kerepesi úti nyugdíjbérbház október 4-ig szüretlen vízzel volt ellátva, ezen a napon viszont mesterségesen szűrt vizet nyomtak az itteni vezetékekbe. Ezekben az utcákban október 10-ig összesen 62 megbetegedés fordult elő, október 31-ig már csak tizenkettő, novemberben pedig három. Az összes fővárosi szüretlen vizet adó csap leszerelését követően novemberben 41, decemberben 4, januárban 2 koleraesetnél lehetett kimutatni a szüretlen víz használatát. Ezekből az adatokból a felmérést végzők a következő megállapításra jutottak: „a szüretlen víznek a cholera terjedésére való eme minden kétségen felüli befolyását csakis annak lehet tulajdonítani, hogy a Duna-vízben voltak a cholera-csírák, s a vízvezeték közvetítésével történt ezeknek gyors és nagymérvű elterjesztése”.³⁶ Ezt a meggyőződést erősítette meg a mesterségesen szűrt vízzel ellátott vezetékek további vizsgálata. A járvány kezdetétől október 10-ig 48 olyan megbetegedés fordult elő, amikor a beteg mesterségesen szűrt vizet ivott. Október 10. után ellentétben a szüretlen vízivás okozta megbetegedésekkel, folyamatosan nőtt azoknak az eseteknek a száma, ahol mesterségesen szűrt vizet fogyasztott a beteg. Az ilyen típusú víznek a járvány terjedésében játszott szerepét a vizsgálatot végzők a szűrés technikájára vezették vissza. A szűrésnél használt homokszűrők ugyanis túl gyorsan és túl nagy mennyiségű vizet engedtek át a szívó kutakba. Míg természetes szűrés esetén a víz legalább három nap alatt folyt át a 37 méter vastag parti kavicságyon, addig mesterséges szűrésnél a folyó vize az 50-70 cm vastag rétegből néhány órán belül került a szivattyúig. A leülepedési folyamatra nem jutott elég idő, így bármilyen kórokozó a vezetékekbe kerülhetett. A vizsgálat arra is fényt derített, hogy a január-február folyamán előfordult megbetegedéseknél, amikor a csapok leszerelése miatt szüretlen vezetékes vizet már senki sem használhatott, minden egyes esetben sor került mesterségesen szűrt víz fogyasztására.³⁷

A vizsgálatot végzők tehát egyértelműen az ivóvízzel hozták összefüggésbe a kolera terjedését, s a járvány elleni védekezés, illetve a városfejlesztés szempontjából a továbblépés lehetőségét a szüretlen és mesterségesen szűrt vízvezetékekből való kivonásában látták.

A statisztikai adatok feldolgozásának segítségével elének táruló kép, s a levont következtetések valóban meggyőzően hatottak, ám a helyzet már a korabeli, más szempontokat is figyelembe vevő szakemberek számára sem volt egyértelmű. A kolerajárvány és a vezetékes víz kapcsolatával nemcsak a Járványbizottság által megbízott orvosok és statisztikusok foglalkoztak, hanem a vezetékhálózat továbbfejlesztésén munkálkodó kútmérnökök is. A kaposztásmegyeri végleges vízmű építését irányító Kájlinger Mihály főmérnök például több tanulmányt jelentetett meg ebben a témakörben, s az ő megközelítési módja, és következtetései nem tűnnek kevésbé megalapozottnak, mint a fent ismertetett vizsgálatosor. Kájlinger egész egyszerűen használhatatlannak tekintette a betegek vízfogyasztására vonatkozó statisztikai adatokat. Szerinte nem lehet semmilyen következtetést levonni abból, hogy a megbetegedettek milyen típusú vizet használtak utoljára, hiszen ez a fajta megközelítés azt feltételezi, hogy minden egyes fővárosi lakos csak egyféle vizet használt a megbetegedés előtti néhány nap során. Annak megállapítása pedig, hogy a beteg a feltételezett lappangási idő alatt hányféle vizet fogyasztott egyszerűen kivihetetlen

36 A Budapesti Tiszti Főorvos jelentése, 1893. 56.

37 A Budapesti Tiszti Főorvos jelentése, 1893. 56.

és értelmetlen.³⁸ A főmérnök egy igen érdekes tényre is felhívta a figyelmet. A vizsgálatot végző kutatók sem a vezetékben, sem a Dunából közvetlenül mert vízben nem voltak képesek kimutatni a kolera kórokozóit. A Járványbizottság, majd a főváros törvényhatósági bizottsága elé terjesztett jelentés ugyan megemlítette a bakteriológiai vizsgálatok negatív eredményét, de nem tulajdonított neki túl nagy jelentőséget, pedig pontosan a cholera fibriae vezetékes vízben való megtalálása lehetett volna a döntő érv a járvány és az ivóvíz közötti összefüggés bizonyításánál. Kájlinger egy statisztikailag megalapozott ellenérvvel is alá tudta támasztani mondanóját. A mesterséges szűrők üzeménél dolgozó munkások, tisztviselők és a telepen lakó családtagok közül a járvány során senki sem betegedett meg, pedig az itt élők legnagyobb mennyiségben bizonyára mesterségesen szűrt vizet ittak, hiszen másfajta vizet adó vezetékkel a telep nem volt ellátva.³⁹

Már előzőleg, a csatorna és vízvezeték-hálózat kiépülésének bemutatásakor említésre került, hogy az 1890-es évek elején élénk vita folyt a vezetékes víz szűrésévei kapcsolatban. A források alapján úgy tűnik, hogy a vízellátásért munkálkodó mérnöki kar és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa támogatta a mesterséges szűrők alkalmazását, míg a Tisztiorvosi Hivatal és a főváros vezetése nem bízott a mesterségesen szűrt vízben. E keretek között nem vállalkozhatunk annak eldöntésére, hogy az alpolgármester felügyelete mellett elvégzett felmérés, illetve az ennek alapján készített jelentés szándékosan hagyott-e figyelmen kívül a vizsgálat során fontos szempontokat, használt nem megfelelő módszereket, s hogy ha igen, annak milyen motívumai lehettek. A vitában tehát nem foglalhatunk állást. Egyet tehetünk csak: megvizsgáljuk, hogy a fővárosban azok az utcák, ahol legalább tíz megbetegedés volt, milyen típusú vezetékes vízzel voltak ellátva. Budapesten 36 olyan utca akadt, ahol tíz vagy annál több megbetegedést regisztráltak a járvány során. 13 utcában mesterségesen szűrt, 11 utcában természetesen szűrt, tizenkettőben pedig szűretlen víz folyt a csapokból. Ebből az összesítésből semmi esetre sem lehet arra következtetni, hogy a mesterségesen szűrt víznek nagyobb szerepe lehetett a kolera terjesztésében, mint akár a természetesen szűrt, akár a szűretlen víznek.⁴⁰

Akad még egy említésre méltó érdekesség is: amikor a kolera az 1910-es években újra megjelent Budapesten, a betegséggel foglalkozó orvosi szakcikk az 1892-93. évi járvánnyal kapcsolatban már nem az ivóvizet tették felelőssé a terjedésért, hanem a személyi kontaktus útján való terjedést valószínűsítették.⁴¹ Elképzelhető, hogy a kolera terjedésének módját sosem sikerül kétséget kizáróan kideríteni. Az azonban bizonyos, hogy a főváros vezetése elfogadta az egyik véleményt, és annak megfelelően hozott döntést a vízvezeték-hálózat jövőjével kapcsolatban. 1899-től ugyanis megszűnt a mesterségesen szűrt víz vezetékekbe való nyomása, s ettől az időponttól kezdve Budapesten teljes mértékben a természetesen szűrt vízre alapult az ellátás. A kolera tehát, ha közvetett módon is, de befolyásolta Budapest urbanizációs fejlődésének egyik lényeges elemét.

38 KÁJLINGER 1903. 131.

39 KÁJLINGER 1903. 123.

40 A Gerlóczy által készített jelentés felsorolja Budapest összes természetesen, mesterségesen szűrt, illetve szűretlen vízzel ellátott utcáját 1893. 124-130.

41 HAMMER 1914. 252.

A járvány időszaka alatt hozott intézkedések

Amikor a kolera elérte a fővárost, úgy tűnhetett, hogy az elkövetkező időszakban a döntéshozó szerveknek nem a város jövőjét illetően kell intézkedéseket hozniuk, hanem a napról napra változó helyzetre azonnal reagálni. E reagálás azonban számos olyan döntés meghozatalát jelentette, melyek jelentősen befolyásolhatták a főváros közegészségügyi viszonyait, s egy esetleges újabb járvány idején segíthették a hatásosabb fellépést. Lássuk, hogyan reagált a város vezetése a kolera megjelenésére és a kialakult helyzetre.

Még szeptember elején Szapáry miniszterelnök elnökletével Országos Központi Járványbizottság alakult. A bizottságba a belügy-, földművelésügyi, honvédelmi és pénzügyminisztérium, valamint az Országos Közegészségügyi Egyesület, a Budapesti Királyi Orvosegylet, és a Budapesti Önkéntes mentőegylet delegált tagokat.⁴² E területnek lett volna feladata minden járvánnyal kapcsolatos rendelet megtárgyalása és a megfelelő utasítás kiadása a közigazgatási szerveknek. Az ügyeket valójában a belügyminiszter irányította, minden rendelkezés tőle indult ki, s a végrehajtás ellenőrzésének feladatát is a tárca hivatalnokai végezték. Budapesten külön központi járványbizottság alakult Gerlóczy Károly első alpolgármester vezetésével. Ebben a grémiumban a törvényhatósági bizottság, a tiszti főorvosi hivatal, a rendőrfőkapitány küldöttjei vettek részt. Budapesten a központi járványbizottságra hárult a védekezés feladata. A bizottság naponta tartott ülésein megvitatta a kerületi eljárások és a járványbizottságok jelentéseit. A tiszti főorvos és a rendőrkapitány által küldött beszámolókat az előző napi járványügyi helyzetről, s az újabb információk alapján határozatot hozott minden olyan kérdésben, amely bármilyen formában összefüggött a védekezéssel és megelőzéssel. Számos olyan döntés született, melynek meghozatala valamelyik minisztérium hatáskörébe tartozott. Ilyenkor a bizottság által már elfogadott határozatot a megfelelő miniszter, rendszerint a belügyminiszter elé terjesztették, aki megerősítette, és saját rendelkezéseként hirdette ki azt.⁴³

Október 1-én a járványbizottság döntése alapján a Külső-Váci úton szükségbarakkokat állítottak fel a betegek hozzátartozóinak elhelyezése céljából. Négy nappal később a főpolgármester aláírásával ellátott hirdetés jelent meg, amely felhívta a lakosok figyelmét arra, hogy a kolerabeteghez azonnal hatósági orvost kell hívni. A hozzátartozók a beteg kórházba szállítása érdekében Pesten a Rókus, Budán a Szent János kórház igazgatóságához fordulhattak. A járvány terjedésével azonban a betegszállítás terén hatékonyabb megoldásra volt szükség. Október 8-án a járványbizottság határozatot hozott a már tervbe vett központi betegszállítási telep azonnali létesítéséről és felszereléséről. Még ezen a napon a bizottság javaslatára a belügyminiszter a budapesti tanintézetek bezárásáról döntött. A rendelet kihirdetését a tanulóifjúság egyöntetű helysélése kísérte, akadt olyan iskola is, melynek diákjai az utcára vonulva, az „Éljen a kolera!” felkiáltást skandálva biztosították támogatásukról a város vezetését.⁴⁴ A következő napon a járványbizottság betiltotta az ócska ruhákkal való hálalást, a ferenc- és terézvárosi búcsúk megtartását, elrendelte a piacok rendszeres tisztítását és fertőtlenítését, valamint a városligeti tó kotrását. Október 13-án elrendelték Budapest utcáinak napi seprését, új betegellátó barakkok felállítását a közvágóhídi marhavásártéren, valamint az általános kórházlátogatási tilalmat. Még

42 Magyar Állam 1892. szeptember 30-i híre a bizottság megalakulásáról.

43 A Központi Járványbizottság jelentése több olyan rendelkezést közöl, mely a bizottság javaslatára, a belügyminiszter aláírásával jelent meg.

44 Magyar Állam 1892. október 9.

ezen a napon felfüggesztették a színházak és az orfeumok délutáni előadásainak megtartását, megtiltották a kávéházakban és a vendéglőkben a zenélést, szeszital árusítását pedig csak este nyolc óra után engedélyezték. Október közepén, amikor a napi megbetegedések száma nem növekedett tovább, a szigorító rendelkezések és a lakosság számára közzétett hirdetések száma csökkenni kezdett, majd a hónap végétől a különböző tilalmak visszavonására is sor került. Október 29-én megnyíltak az egyetemek, november 5-én a többi tanintézet is működni kezdett, 12-én pedig a Járványbizottság engedélyezte a betegszállító kocsik és a járványorvosok számának csökkentését. Október 20-án utolsó óvintézkedésként elrendelték azoknak a vízcsapoknak a leszerelését, melyekből szüretlen Duna-víz folyt.⁴⁵

A fennmaradt források alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a fővárosi Központi Járványbizottság megpróbált mindent elkövetni a kolera további terjedésének megakadályozása érdekében. A napi bizottsági ülések, a kerületi előljáróságokkal, a rendőrséggel és a belügyminisztériummal fenntartott állandó kapcsolattartás, a nagyszámú lakossági bejelentésre való azonnali reagálás mind részét képezte a fő cél megvalósításának. A rendeletek és hirdetések sokasága is e szándék komolyságát jelezte. A járvány kitörése előtt hozott intézkedésekkel kapcsolatban már említett jelenség azonban szeptember-november folyamán is érzékelhető volt. A bizottság a legapróbb részletekig menően rendeletek segítségével akarta útját állni a kolerának. Október elején például felszólította a budapesti rendőrfőkapitányt, hogy gondoskodjon az addig pénteki napokon szokásban levő koldulás megszüntetéséről, az „oláh cigányok” fővárosi átvonulásának megakadályozásáról, illetve arról, hogy a kolera-halottakat szállítók idegeneket ne fogadjanak fel a kocsijukra.⁴⁶ A szándék, hogy a bizottság mindenről gondoskodjon tiszteletre méltó volt, de azt is jelentette, hogy több használhatatlan intézkedés is született, néhány igen lényeges döntés meghozatalára pedig későn került sor. A zenélés megtiltása vagy a délutáni színelőadások felfüggesztése (s az esti előadások engedélyezése) valószínűleg a legkisebb mértékben sem befolyásolta a kolera terjedését. Az iskolák bezárására, a kórházlátogatási-tilalom meghirdetésére, vagy a szüretlen vizet adó csapok leszerelésére csak a járvány tetőzése után került sor. A bizottság működésének eredményességével kapcsolatban egy momentumot kell még kiemelnünk. Budapest lakosságának járvánnyal kapcsolatos felkészítése sok kívánnivalót hagyott maga után. A betegségről szóló ismertetések, a védekezés és fertőtlenítés módozatait taglaló ismeretterjesztő röpiratok nagyobb tételben csupán két alkalommal kerültek szétosztásra. Az alpolgármester irányításával készült és széthordott füzetéről már esett szó. Országos szinten egyedüli intézkedésként a belügyminiszter által novemberben a vidéki törvényhatóságokhoz elküldött, 1886-ban készült összeállítás sokszorosítása jelölhető meg.⁴⁷ Ennek a fajta hiányosságának volt a többek között köszönhető, hogy a járvány ideje alatt többször is polgári engedetlenség jelei mutatkoztak a lakosság körében az óvintézkedések végrehajtása következtében. Október 9-én a Külső- Váci úton ezerfős tömeg tüntetett ruhaneműjük elvétele miatt. A ruhákat fertőtlenítés céljából kobozták el, a polgárokat azonban nem, vagy nem megfelelően tájékoztatták, hogy a fertőtlenítés nem megsemmisítést jelent, s mindenki visszakapja majd az elvesztett ruhadarabjait. A felháborodott embereket így azután csak kardlapozás segítségével lehetett az intézkedés elfogadására rávenni. Az ilyen esetek nem voltak gyakoriak, de hogy egyáltalán előfordulhattak,

45 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 222.

46 BFL, Járványbizottság Iktatókönyve 1892, 58.

47 MOL BM Általános K 150, 1892-IV-11/a, 2166.

az jelezte a közegészségügy terén még mindig meglevő hiányosságokat.⁴⁸

A polgári társadalom reagálása a járványra

Egy társadalom járványokra való reagálását nem lehet csak a hatósági intézkedések bemutatása és vizsgálata felől megközelíteni. A kép akkor lesz teljes, ha megpróbáljuk kideríteni, hogyan viselkedtek a járvány heteiben az átlagpolgárok, a Budapesten lakók, mai divatos szóval a civil társadalom, hogyan befolyásolta mindennapjaikat, egyáltalán miféle reakciót váltott ki az emberekből a kolera megjelenése és az általa okozott helyzet.

A Központi Járványbizottságnak megalakulásától kezdve nagyon nagy munkát kellett elvégeznie, s ez nemcsak a belügyminisztériummal és az alárendelt közegekkel való folyamatos kapcsolattartást, döntéshozatali feladatokat, s a végrehajtás ellenőrzését jelentette. A bizottsághoz naponta több tucat állampolgári bejelentés érkezett, s a bizottsági tagok minden egyes szóban vagy írásban eléjük került ügyet megtárgyaltak, ha kellett továbbították a megfelelő fórum felé, legtöbbször azonban azonnal döntést hoztak és intézkedtek azok végrehajtásáról. A legtöbb bejelentés a járvány kapcsán hozott közegészségügyi rendeletekkel és hirdetésekkel volt kapcsolatban. Az első hetekben gyakoriak voltak az olyan típusú levelek, melyekben a rendeletek részletezését, indoklását és további magyarázatát kérték, s ez már egyértelműen jelezte, hogy a polgárok nem közömbösek az őket érintő határozatokkal szemben.⁴⁹ E leveleket azután hamarosan felváltották az ügynevezett közérdekű bejelentések. A bizottság több száz olyan ügyet tárgyalt, melyben a budapesti polgár egy-egy közterület, utca, tér vagy épület közegészség ellenes állapota miatt ragadott tollat és kérte a megfelelő közegek kiküldését a helyszínre, valamint a gyors intézkedés foganatosítását, s ha az elmaradt, a bizottság újabb levelet kapott; a levélíró felháborodva reklamált. Budapest közönsége azonban nemcsak efféle bejelentésekkel próbálta meg a járvány elleni védekezésből kivenni a részét. A bizottság számos felajánlást is kapott. A legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartozó személyek gondolták úgy, hogy olyan gyógymódot ismernek, melynek segítségével a kolerabetegek rövid idő alatt talpra állíthatók, s ezt feltétlenül meg kell ismertetni mindenkivel.

Számos kereskedő az általa árusított alkoholfélét ajánlotta fel a kolerabarakok lakói számára, mint hatásos gyógyszert. Gróf Eszterházy Géza például több száz konyakos flaskányit adományozott a nevét viselő nedűből a betegek részére. Vidékről is sokan írtak, hogy megosszák a bizottsággal az általuk helyesnek ítélt gyógymód ismeretét. Akadt, aki több évőkanálnyi pirospaprikával megszórt kávéit itatott volna a kolerás beteggel, más az erős mustárra esküdött és akadt egy verőcei huszárcapitány is, aki a kolera elleni leghatásosabb védekezésnek a löporral való robbantást tartotta, s készséggel irányította volna személyesen a löpor-hadműveletet.⁵⁰ Az ilyen típusú bejelentések derűtlenséget ugyan kelthettek a bizottság tagjai között, munkájukat azonban bizonyára nem könnyítette meg.

Még ez az utóbbi levél is jelzi azonban, hogy a lakosság fontosnak tartotta, hogy valamilyen formában részt vegyen a kolera elleni küzdelemben. A tehetősebb polgárok pénzadományokkal járultak hozzá a járvány okozta nehézségek felszámolásához. Október első hetétől kezdett gyűlni

48 MOL BM Általános K 150, 1892-IV-11/a, 2166.

49 BFL, Központi Járványbizottság Iktatókönyve 1892. Számos ilyen típusú levélről maradt feljegyzés az iktatókönyvben, melyben ezek tartalmát kivonatolták.

50 BFL, Központi Járványbizottság Iktatókönyve 1892.

a kolerában elhaltak árvái és özvegyei számára felajánlott pénz, s az év végére 15 ezer forint állt rendelkezésre azoknak a családoknak a megsegítésére, melyeket súlyos veszteség ért a járvány következtében. A korabeli napilapok olvasói megtudhatták, kik érezték kötelességüknek ezt a fajta segítségnyújtást, az előző napi adományozók névsora ugyanis minden nap megjelent a sajtótermékekben. A közélet nevesebb személyiségei, politikusok, bankárok, kereskedők nem is mulasztották el az alkalmat, hogy legalább néhány forint segítségével kifejezzék együttérzésüket a bajbajutottak iránt. Az egyéni adományozókat azután újságok szerkesztősegei, bankok, vállalatok követték (így például a Pester Lloyd 4803 forintot, a Budapesti Hírlap 44 forintot, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 1000 forintot, vagy az Eintracht Verein nevében Mechwart András 100 forintot ajánlott fel), s még külföldről is érkezett segítség, a török szultán 1082 forint 52 krajcárt adományozott a járványkárosultak számára.⁵¹ Az adományozási kedv a kolerához hasonlóan kezdett egyre nagyobb méreteket ölteni. Magánszemélyek és társaságok a legkülönbözőbb célokkal ajánlottak fel kisebb-nagyobb összegeket. Jutott így anyagi segítség minden kórházban ápolat kolerás betegnek, kétszázán közülük új ruhát is kaptak. 13 ezer forint folyt be azok számára, akik házalással foglalkoztak, s ennek betiltása miatt jelentős anyagi kárt szenvedtek, s még a budapesti mézeskalácsosok is kaptak több száz forintot, hiszen a búcsúk betiltásával ők is bevételtől estek el. A pénzbeli támogatásból szerencsére a közkórházak is részesültek, 4500 forint jutott a Szent János kórháznak a betegellátást javítására. Az adományokat talán fel lehetett volna jobban is használni, esetleg a zsúfolt lakásviszonyok okozta helyzet enyhítésére is telt volna, az adott helyzetben azonban így is sokat jelentettek. A polgárok anyagi segítsége minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a fővárosnak a járványos helyzetből fakadóan csupán 351 ezer forintos többletköltsége támadt.⁵²

A Járványbizottsághoz kérelmek is kerültek, ezek nagy száma szintén az ügynevezett civilszféra meglétét jelezte. A főváros polgára nemcsak a rendelkezések betartását igyekezett segíteni, esetleg pénzadomány felajánlásával próbálta hasznossá tenni magát a kolera elleni küzdelemben. A polgári létformához a munka, a kenyérkereset fontossága is hozzátartozott, márpedig sok budapesti polgárnak az óvintézkedések és szigorító rendszabályok meghatározta környezetben nehézsége támadt a munkavégzést illetően. Akár polgárnak tekinthetők, akár nem, de számos piaci kofa, utcai gyümölcs-, és zöldségárus fordult a bizottsághoz, s vagy valamelyik árusítást tiltó szabály visszavonását kérték, vagy kártérítés igényével léptek fel. A nagyobb boltok tulajdonosai is hasonlóképpen tettek, a vendéglősök pedig szinte a járvány kitörésétől kezdve protestáltak az őket érintő intézkedések ellen. A konkurenciaharc akkori mértékét jelzi, hogy amikor a Járványbizottság már sokadik alkalommal utasította el indítványukat, a vendéglősök belenyugodtak az alkoholárusítás tilalmába, de kérték, hogy azt terjesszék ki minden olyan elárúsító helyre, ahol szeszestalt is lehet vásárolni.⁵³ A külföldi áruszállítással is foglalkozó nagykereskedőket érthette abszolút értékben a legnagyobb kár, hiszen hosszú hetekig nem hozhattak az országba bizonyos élelmiszerféléket, ruhaneműket, bőrtöket a nyár közepén elrendelt zárlat miatt. Nem vihették a Balkánra sem oda szánt árujukat, mert Románia, Szerbia és Bulgária kormányai behozatali tilalmat rendeltek el a Magyarországról származó termékekre. Mégis sok kereskedőt találhatunk a kolera-károsultak javára adományozók sorában, s közülük csak kevesen fordultak a Járványbizottsághoz kártérítési igényüket hangoztatva.

51 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 35.

52 A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról, 1893. 36.

53 BFL, Központi Járványbizottság Iktatókönyve 1892, 46.

A társadalom összes szegmense közül egyébként is az üzleti élet alkalmazkodott leggyorsabban és legsikeresebben a rendkívüli helyzethez, s ez nemcsak kérvények megírásában, vagy adományokban fejeződött ki. A borkereskedők és más szeszestilt fogalmazók árujukat a koleráról szóló első hírek megjelenésétől kezdve gyógyszerként reklámozták, végül minden újságban hirdető üzletember valamilyen formában kapcsolatba hozta szolgáltatását a kolera elleni küzdelemmel (a *Borsszem Jankó* ki is figurázta a jelenséget). A biztosító társaságok sem szalasztották el az alkalmat, hogy újabb ügyfeleket szerezzenek. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság például 1892. október 16-án újfajta, három hónapos tartamra szóló életbiztosítást hirdetett meg. Abban az esetben, ha a szerencsés 20 és 65 év közötti önálló kenyérkeresettel rendelkező polgár 30 Ft befizetése után 12 héten belül kolerában meghalt, szerettei 5000 forinttal lehetnek gazdagabbak.⁵⁴ A reklámszöveg szerint így a haldokló utolsó percei sem annyira tragikusak, hiszen abban a tudatban hagyhatja itt a földi világot, hogy családjáról megfelelően gondoskodott.

A hivatalos iratok, jelentések mellett a napi sajtótermékek segítenek még abban, hogy képet kaphassunk a főváros mindennapjairól a járvány időszaka alatt. Az újságok számára a kolera megjelenése kiváló alkalmat teremtett a példányszám emeléséhez, az eladhatóság fokozásához, hiszen Budapesten az élet hosszabb időre kizökkent a megszokott kerékvágásból, s a lakosságot hasonlóan egy háborús helyzethez, elsősorban a járvány elleni küzdelem érdekelte. A lapok megpróbálták maximálisan kihasználni ezt a nem mindennapi lehetőséget. A hivatalos közlemények és a járvány aktuális állásának közlésén túl a sajtó részletesen beszámolt egy-egy érdekesebb koleraesetről: hogyan jelentkeztek a szegény cselédlányon vagy a napszámoson a betegség első tünetei, hogyan került kórházba, és hogyan szenvedett ki szörnyű kínok között. A riporterek szemtanúi voltak a mentők és fertőtlenítők munkájának, ellátogattak olyan házakba, hol a kolera megfordult, bemutatták azokat a viszonyokat, melyek között a megfertőződötteknek élniük kellett, s beszámoltak a barakk-kórházakban folyó áldozatos munkáról, színes portrékat festve az ott dolgozó orvosokról és ápolókról.⁵⁵ Az újságok nemcsak beszámoltak, de értékelték is, s tették mindezt politikai hovatartozásuktól függően. A kormányhoz közel álló lapok az intézkedések közzététele mellett azok eredményességét ecsetelték, az ellenzéki, illetve parlamenten kívül álló erőket támogató sajtótermékek pedig a kormányzatot és törvényhatóságot tették felelősé a kialakult helyzetért. Míg azonban a *Népszava* az addig meghozott, vagy éppen hiányzó szociálpolitikai törvényeket okolta, illetve hiányolta, addig a *Magyar Állam*, amely az egyházpolitikai küzdelemben vezető szerepet vállalt a kormány elleni küzdelemben, az aktuális rendeletek következetes végrehajtását kérte számon.⁵⁶

A járvány visszatérése 1893-ban

A kolera 1892-93. fordulóján nem tűnt el teljesen Budapestről. Amint azt már a járvány európai terjedésével kapcsolatban is említettük, hosszabb-rövidebb idő elteltével a betegség

54 *Magyar Állam* 1892. október 27.

55 *Vasárnapi Újság* 1892. november 12.

56 *Népszava* 1892. október 21.

Népszava 1892. október 28.

Népszava 1892. november 11.

Magyar Állam 1892. október 16.

Magyar Hírlap 1892. október 15.

újra megjelent, s nem volt ez másképpen a főváros esetében sem. A kolera újabb támadását az is elősegítette, hogy a járvány újra nagyobb méreteket öltött az ország keleti felében. Hatezer ember betegedett meg 1893 nyarán-őszén, s nagyjából 1800-ra tehető a halálozás ok száma. A kór ismét a Tisza mentén pusztított a legerősebben, de akadt több észak-magyarországi vármegye is (Árva, Liptó, Nyitra), ahol a járvány nagyobb méreteket öltött. A járvány nagyságát és az ellene való védekezés hiányosságait jelezte, hogy ellentétben az 1892-es idősakkal a belügyminiszter több vármegyébe volt kénytelen kormánybiztost küldeni, mert az előző évben hozott rendeletek megisméllése hatástalannak bizonyult. Számos járásban függesztették fel a községi körorvosokat, mert alapvető közegészségügyi szabályokat nem tartattak be, nem ellenőrizték a helyi betegek állapotát, vagy nem tettek eleget jelentéstételi kötelességüknek. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében például az Abád községben talált állapotok miatt nemcsak a körorvost, hanem a főszolgabíró is felfüggesztették, Szolnokon pedig leváltották a polgármestert, mert semmit sem tett a járvány elleni védekezés érdekében. A megyék felkészületlensége azért meglepő, mert az előző évben a járvány nagyjából ugyanazokon a területeken jelentkezett igaz, kisebb mértékben. Majdnem egy teljes év állt tehát rendelkezésre ahhoz, hogy felkészüljenek a kolera ismételt megjelenésére. Az ország keleti régióival ellentétben a főváros közigazgatásáért és közegészségügyi helyzetéért felelős szervek jóval nagyobb hatáskörrel tudták az újra fellépő kolera ellen hozott intézkedéseket foganatosítani, emellett a védekezés terén elért eredmények Budapesten összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, mint 1892-ben.

A kolera július közepén jelentkezett ismét a fővárosban, s az év végéig csupán 270 megbetegedést okozott. Abban, hogy a kórokozó terjedése végeredményben kisebb mértékű volt Budapesten, bizonyára a már említett immunológiai jellemző is közrejátszott. A polgárság felsőbb rétegeit már 1892-ben is megkímélte a kolera, az alsóbb néposztályokhoz tartozókat pedig a betegség átvészélése kellő ellenállással vértézhetette fel az újabb támadással szemben. Bár e tényező is közrejátszhatott abban, hogy a kolera nem okozott az előző évhez mérhető pusztítást, a hatósági intézkedések jelentőségét ez semmiképpen nem csökkenti. Érdemes áttekintenünk ezen intézkedéseket, hogy lássuk, hogyan hasznosították az 1892-ben szerzett tapasztalatokat. Az 1893. évi hatósági működés megismerése azért is fontos, mert az 1911. és 1913. évi járványok idején a főváros elegendőnek találta az 1893-ban meghozott döntések megisméllését.

Az 1893. évi övintézkedések

A belügyminiszter már augusztusban betiltotta a fővárosi iskolák megnyitását, s a tilalom egész októberig érvényben maradt. Még ebben a hónapban kijelölték a fertőzött és koleragyanús hajók veszteglési helyét az északi összekötő vasúti híd lábánál. A hajóknak legalább két napig kellett várakozniuk, míg a hatósági orvosok engedélyt adtak a továbbhajózásra, vagy a kikötésre. Szeptemberben a törvényhatósági bizottság döntése alapján a pesti kerületekben kocsikon szállított, természetesen szűrt vízzel látták el azokat az utcákat, melyekben szüretlen vagy mesterségesen szűrt víz folyt a csapokból. A fertőtlenítés mikéntjén is változtattak az 1892-es eljáráshoz képest. A koleragyanús vagy megfertőződött személyen kívül annak minden rokonát és ismerősét is bevitték a központi fertőtlenítőbe, majd sokukat szükséglakásban helyezték el (a 270 kolerabeteg mellett 4755 embert fertőtlenítettek 1893 őszén).⁵⁷ A központi fertőtlenítőben dolgozó személyzet, orvosok és ápolók létszámát is megemelték, s újabb gőzfertőtlenítő

57 GERLÓCZY 1893. 38. A jelentés tulajdonképpen a Járványbizottság jelentésének kibővítése.

készülékeket hoztattak Németországból. A betegszállító kocsik száma is növekedett, az ügyek intézésében pedig érvényre jutott a már egy évvel előtte elrendelt szóbeli eljárás és telefon használat.

A hatósági működés eredményességét az is jelezte, hogy 1893-ban a főváros polgársága már nem látta szükségét a segítségnyújtásnak, nem gyűltek pénzadományok a rászorulóknak számára, a lakossági bejelentések száma is csökkent, a napilapok pedig alig foglalkoztak a közegészségügyi helyzet visszásságaival, a kerületekben tapasztalható hiányosságokkal. Egészében véve Budapest jól vizsgázott a kolera 1893. évi újbóli megjelenésekor. A főváros vezetése tanult az előző évi hibákból, a kerületi előjáróságok is gyakorlottabban látták el a járványos időszakban feladatukat, s a lakosság is nagyobb türelemmel viselte a szigorító rendszabályok okozta helyzetet.

Az 1892-93. évi kolerajárvány megmutatta, hogy csak a társadalom egészének együttműködése révén sikerülhet az ilyenfajta rendkívüli helyzetek eredményes kezelése, amikor nemcsak a hatóság, de az egyes ember is fontosnak tartja az intézkedések betartását, a kór ellen való küzdelmet. Az együttműködés sikeréhez nyilvánvalóan bizonyos fokú urbanizációs fejlettségre is szükség volt, hiszen megfelelő közművesítés vagy közegészségügyi ellátottság nélkül a legkiválóbb intézkedés is hatástalan marad. Mindezen tényezők együttes hatása eredményezhette a járványok hosszú távú visszaszorítását.

Irodalom

Levéltári források

A Központi Járványbizottság Betürendes Mutatója 1892. október 7-től Budapest Főváros Levéltára, IV. 1403. 0. 9.

Az 1892-93. évi Központi Járványbizottság Iktatókönyve Budapest Főváros Levéltára, IV. 1403. 0. 9.

Koleranapló 1892-1893. Budapest Főváros Levéltára, IV. 1403. 0. 9.

A belügyminisztériumhoz érkezett jelentések és átiratok.

Magyar Országos Levéltár, K 150 BM Általános

1892- IV -IIla

2165

2166

1893-IV-IIla

2301 2302 2303 2304

Nyomtatott források

A Budapesti Tiszti Főorvos jelentése a Budapest Székesfővárosban az 1893. év második felében fellépett cholera-ról.

Budapest: Pesti Nyomda. 1894.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1892., 1893., 1894. évi működéséről
Budapest. 1895.

A kolera elterjedése Magyarországon 1893. jún-dec. Budapest: Államnyomda.

A Központi Járványbizottság jelentése az 1892. évi koleráról.
Budapest: Pesti Nyomda. 1893.

Budapest félszázados fejlődése 1873-1923. Székesfővárosi Statisztikai Közlemények 53. Buda-
pest. 1924.

Budapest fő és székvaros törvényhatóságának 1893-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei
Budapest. 1894.

THIRRING, szerk 1896

Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I. Thirring Gusztáv,
szerk. Budapest.

GERLÓCZY 1894

Gerlőczy Károly jelentése az 1893. évi koleráról. Budapest: Pesti
Nyomda.

GRÓSZ 1874

Grósz Lipót: Az 1872-73. évben uralgott cholerajárvány keletkezé-
se és lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok. Bu-
dapest.

Javaslat a főváros bal parti részében a vízszükségletnek jövőben való fedezése módjáról.

Budapest: Pesti Nyomda. 1883.

ÖTVÖS 1893

Ötvös József: Az 1892-93. évi Budapesti fő-, és székvarosi choleraának
okai Budapest.

Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségügyi állapotáról. Bp., MTA, 1876.

Borsszem Jankó 1892-93. évfolyam

Fővárosi Közlöny 1892-93. évfolyam

Magyar Állam 1892. évfolyam

Egyetemes Magyar Újság. Politikai napilap, 1892-93. évfolyam

Magyar Hírlap. Politikai Napilap 1892. évfolyam

Népszava. Magyarországi Szociáldemokrata Párt Központi Közlönye 1892. évfolyam

Vasárnapi Ujság

Feldolgozások

BALÁZS 1938

Balázs Endre: A vízművek a közigazgatásban. Budapest.

VÖRÖS, szerk.

Budapest Története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Vörös Károly, szerk. Budapest: Akadémia Kiadó.

CSATÁRY 1893

Csatáry Lajos: Az Országos Közegészségügyi Tanács huszonöt évi története 1868-1893. Budapest.

FODOR 1881

Fodor József: Budapest csatornázása. In *Orvosi Hetilap*, 39.

FODOR 1885

Fodor József: A lakásviszonyok befolyása a cholera és typhus elterjedésére. In *Értekezések a természettudományok köréből*. 14. Budapest: MTA.

FODOR 1892

Fodor József: A koleráról. In *Egészség*, 6: 210-226.

FRÁTER 1980

Fráter Zsuzsa: Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. *Történeti Statisztikai Füzetek*. Budapest: k.n.

GARAMI - GÖBEL – PÁRNAY 1977

Garami L. - Göbel L. - Párnay Z.: Budapest csatornázása. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó.

GEBHARDT 1891

Gebhardt Lajos: A főváros közegészségi állapota. In *Orvosi Hetilap*, 389-390.

HAHN 1960

Hahn Géza: A magyar egészségügy története. Budapest: Medicina.

HALÁSZ 1879

Halász Gejza: A Budapesten uralgott járványos betegségek, különös tekintettel a kolerára. Budapest: Egyetemi Nyomda.

HAMMER 1914

Hammer Dezső: Az 1913. évi kolera és tanulságai. In *Orvosképzés*, 2-3. füzet. 234-260.

- HANÁK, főszerk. 1983
Magyarország Története 1890-1918 Hanák Péter, főszerk. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KATONA 1914
Katona József: Az 1913. évi koleráról. In *Gyógyászat, Különnyomat*.
- KÁJLINGER 1903
Kájlinger Mihály: A budapesti víz. In *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei*, 156-169.
- KÁJLINGER 1909
Kájlinger Mihály: Melléklet a Székesfőváros Vívezetési Igazgatóságának 1909. év augusztus havi jelentéséhez. Budapest.
- KELETI 1878
Keleti Károly: Magyarország népesedési mozgalma 1876-ban összehasonlítva a megelőző évtizedekkel. Budapest: k.n.
- KELETI 1885
Keleti Károly: Magyarország közgazdasági és művelődési állapotai. Budapest: k.n.
- KISS 1910
Kiss Gyula: Milyenek nálunk a kolerajárványok eshetőségei a jövőben. In *Városi Szemle*, 808-814.
- KOVÁCS, főszerk. 1979
Magyarország Története 1848-1890. Kovács Endre, főszerk. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyarország... 1963
Magyarország népessége 1866-1949. között. In *Magyarország Történeti Demográfiája*. 221-351. Budapest: k.n.
- MÁDAI 1983
Mádai Lajos: Kolerajárványok demográfiai elemzése. Budapest: k.n.
- MENY 1929
Meny József: A járványos betegségek viselkedése a fővárosban. In *Városi Szemle*, 1063-1104.
- MIHÁLYFI 1896
Mihályfi József: Budapest csatornázása. In *Természettudományi Közlöny*, 318. füzet. 56-70.
- PAP 1936
Pap Ferenc: A székesfőváros vízműveinek ismertetése. Budapest: k.n.
- SIKLÓSSY 1931
Siklóssy László: Hogyan épült Budapest. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának Története 1870-1930. Budapest: Fővárosi Közmunkák Tanácsa.

Gönczi, Ambrus

THE 1892-93 CHOLERA EPIDEMIC IN BUDAPEST

In 1892 a significant cholera epidemic broke out in Europe, which reached Hungary in June. The first cases of cholera were diagnosed in Budapest in September the same year. During the epidemic almost 1000 citizens were infected in Budapest with a serious death rate: more than 500 people died by the end of the epidemic. The essay tries to give an account of the epidemic in the Hungarian capital, of all the measures that were made by the national government and the municipality of Budapest, finally focuses on the reaction of the population to the disease and the above mentioned measures.

Most of the people infected with the disease were representatives of the so called lower classes: peddlers, brick-layers, maids, and many other types of workers. After the epidemic the authorities tried to prove that there was a direct connection between the water-supply system and the cholera germ but eventually no evidence was found which could support the theory. After examining all the statistics linked with the victims the only obvious connection between them and the epidemic is the hygienic circumstances.

Some of the regulations declared by the authorities (e.g. the closing of pubs, restaurants and cabarets, the banning of selling of goods in the streets) were neglected or disregarded by many citizens and the work of disinfection caused disturbances in several occasions among the poor.

On the other hand the wealthy and rich did not leave the consequences of the tragedy unattended, many of them donated considerable sums to the orphans or other relatives of the victims of cholera. By the end of 1892 more than 15 thousand Florins were gathered to help the needy. The readers of the newspapers could follow day by day how the work of donation continued and who gave money and even how much, to help the cause. Naturally, almost all members of public life took part in the gathering of financial means. The epidemic returned the next year but did not cause as many casualties as in 1892. The authorities were better prepared and more effective and even the citizens of Budapest took the threat more seriously than before.

Schweitzer Gábor:

KONSZOLIDÁCIÓ VAGY REAKCIÓ? A BETHLEN-KORSZAK FŐVÁROSI NOVELLÁJA (1924. ÉVI XXVI. TC.) ÉS AZ 1925. ÉVI FŐVÁROSI TÖRVÉNYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK

Az 1920-at követően hivatalba lépő magyar kormányok egyik terhes örökségként a közigazgatási reform keresztülvitelét kapták hivatali elődeiktől. A világháborús összeomlást, majd a forradalmakat követően hatalomra kerülő nemzeti konzervatív (keresztény-nemzeti) kormányzatoknak szembe kellett nézniük – már csak az új országhatárok miatt kényszerűen átszabdalt közigazgatási szervezet okán is – a régi adósság törlesztésének kötelezettségével.

Úgy tűnik azonban, hogy kezdetben az ún. konszolidációs politika sem kedvezett a közigazgatás szervezetét és működését egyaránt átfogó reformnak. Többek között azért sem, mert az iránymutató politikai körök az ún. alkotmányjogi reformokat előbbre valónak tekintették – a stabilizáció szempontjából némiképp jogosan – a közigazgatási reformnál. Ez már egészen korán egyértelművé vált. A Magyar Jogászegylet közigazgatási reformról szóló 1920 nyarán tartott ankétján elnöklő Némethy Károly, nyugalmazott belügyi államtitkár rezignáltan szolt az egyébként sürgető reformok prognosztizálható elmaradásáról. „A törvényhozásnak ma nemzeti katasztrófánk forgatagában, a bennünket mindenfelől környező pusztulás közepette a romok eltávolításával, új jövőnk megalapozásával, különösen pénzügyi és gazdasági téren annyi életbevágó sürgős kérdéssel kell foglalkoznia: hogy a nagy közigazgatási reformokra egyelőre alig kerülhet sor”.¹

Az első nemzetgyűlés által 1920 kora nyarán elfogadott, a fővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról szóló 1920. évi IX. tc.-t nem minősíthetjük reformtörvénynek, hiszen gyakorlatilag érintetlenül hagyta a fővárosi közigazgatás 1872. évi XXXVI. tc.-ben rögzített alapintézményeit. Ami változtatást a törvényben véghezvitt, az elsődlegesen közigazgatás-politikai természetűnek tekinthető, ezen kívül nem érintette a szervezeti, és működési kereteket.² Az 1920 évi IX. tc. intézményei ugyanakkor nagymértékben előmozdították, hogy – a Keresztény Községi Párt hatalomra „segítésével” – nemzeti konzervatív fordulat következen be a fővárosi közgyűlésben, és a városházán. A törvényhozás az 1920–1934 között négy alkalommal is újraalkotta a fővárosi törvényhatósági bizottság státuszára irányadó szabályokat. E törvények közül a 20-as évek két novellája – az 1920. évi IX. tc., valamint a most tárgyalandó 1924. évi XXVI. tc. – kizárólag a törvényhatósági bizottság újjászervezését, illetve újjáalakítását érintette.³ A Budapest székesfőváros közigazgatásáról szóló 1930. évi XVIII. tc. azonban nemcsak a

1 A közigazgatási reform a Magyar Jogászegyletben. Magyar Közigazgatás, 1920. május 23.

2 SCHWEITZER 2005. 159-178.

3 1920. évi IX. tc., 1924. évi XXVI. tc., 1930. évi XVIII. tc., 1934. évi XII. tc.